

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

УДК 343.983

З.С. Меленевська, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

Є.Ю. Свобода, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістичних експертиз
Навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ

П.Є. Антонюк, кандидат юридичних наук,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

ПРИЧИНИ ЕКСПЕРТНИХ ПОМИЛОК ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ЗАВДАНЬ У МЕЖАХ СУДОВО-ПОЧЕРКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проаналізовано найбільш розповсюджені типові помилки в діяльності експерта-почеркознавця під час вирішення ідентифікаційних завдань у межах судово-почеркознавчих досліджень, виявлено їх основні причини.

Ключові слова: помилка, висновок експерта, почеркознавча експертиза, експерт-почеркознавець, шляхи подолання експертних помилок.

Проанализированы наиболее распространенные типичные ошибки в деятельности эксперта-почерковеда при решении идентификационных задач в рамках судебно-почерковедческих исследований, выявлены их основные причины.

The paper presents the results of a root cause analysis of the most typical expert errors in course of identification process in forensic examination of handwriting.

Становлення і розвиток правової системи в Україні покликані забезпечити не лише належний правопорядок і законність, а й права та законні інтереси громадян. Не останнє місце у цьому процесі займають експертні підрозділи, обов'язком яких є всебічне сприяння розслідуванню злочинів.

За умов стрімкого розвитку науки і техніки значно зростає роль судової експертизи як форми використання спеціальних знань при пізнанні механізму вчинення правопорушень та отриманні науково обґрунтованих доказів. У ст. 69 Кримінального процесуального кодексу України сформульовано головну вимогу до експерта — «провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний висновок». Проте діяльність експерта — це процес пізнання, який не застрахований від помилок. Зокрема, судові експерти (у тому числі й експерти-почеркознавці), як і суб'єкти будь-якої іншої галузі людської діяльності, не застраховані від неправильних висновків. Помилки були і залишаються об'єктивною реальністю, хоча прагнення їх уникнути є завжди, оскільки помилки експерта можуть спричинити цілий комплекс негативних наслідків.

Проблему помилок у діяльності судових експертів почали досліджувати нещодавно, і окремі аспекти цієї проблеми у різні часи вчені аналізували у своїх працях. Позитивно оцінюючи роботу вчених, які зробили значний внесок у дослідження цієї проблеми, слід зауважити, що не всі її аспекти досліджено повною мірою та вирішено. У літературі з криміналістики та судової експертизи проблему експертних помилок висвітлювали лише з окремих позицій. У загальному вигляді поняття, причини, класифікацію експертних помилок розглядали у своїх роботах В.М. Абрамова, Р.С. Белкін, І.Г. Вермель, А.І. Вінберг, Г.Л. Грановський, І.М. Каплунів, Н.І. Клименко, Т.Ю. Копильченко, Л.В. Кочнева, А.Ю. Краснобаєва, Г.Є. Макушкіна, Н.А. Паліашвілі, А.К. Педенчук. На існування проблеми помилок при проведенні окремих видів судових експертиз звертали увагу Л.М. Бєдрін, М.А. Броннікова, Л.А. Вінберг, Н.М. Дяченко, А.Ю. Комісаров, Г.В. Кружкова, З.С. Меленевська, А.А. Солохін. Однак проблему подолання експертних помилок і сьогодні глибоко і всебічно не проаналізовано. Помилки в експертній практиці трапляються часто.

За результатами вивчення та аналізу відомих визначень експертної помилки можна запропонувати таке її визначення: експертна помилка — це ненавмисні неправильні судження, дії чи бездіяльність судового експерта у процесі експертного дослідження, що реалізуються у висновках через неправильне отримання і переробку інформації на рівні відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, джерелом яких можуть бути психічні, соціальні, біологічні якості експерта як фахівця у певній галузі знань [1; 2; 3; 4; 6].

Оскільки помилками вважаються лише такі неправильні дії або бездіяльність експерта, які реалізовані у результаті його досліджень — висновку експерта, можна стверджувати, що йдеться про верифікацію експертних висновків з метою визначення їх правильними або помилковими щодо подальшого використання як джерела доказів у кримінальних, цивільних, господарських чи адміністративних справах.

Таким чином, помилка — явище доволі розповсюджене, потенційно притаманне будь-яким видам діяльності, що пояснює різні підходи до її визначення. Безумовно, помилки судового експерта мають свої специфічні риси. Проте наявні загальні принципи судово-експертної діяльності визначають загальну суть помилок експерта та механізм їх виникнення, що характерні і для помилок суб'єктів будь-якої діяльності без урахування її специфіки.

Під час здійснення судочинства для встановлення істини у справі особливо важливе значення має створення надійної доказової бази, чільне місце в якій посідає висновок судового експерта, завдяки якому слідство отримує науково об-

ґрунтовані докази. Проте такими вони будуть лише у разі правильного вирішення поставлених експерту завдань. Гарантією правильності висновку експерта є адекватність пізнання об'єктів експертизи на підставі норм закону. Головним завданням пізнавальної діяльності експерта є одержання достовірного знання, що адекватно відображає об'єкт, який пізнається. Однак у процесі пізнання на діяльність експерта впливає ціла низка як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, які можуть призвести до виникнення помилок і негативних наслідків під час здійснення судочинства. А отже, проблема мінімізації експертних помилок у висновках експертів залишається доволі актуальною. Розв'язати її можна шляхом аналізу процесу пізнання і виявлення тих чинників, які спричиняють виникнення помилок і можуть призвести до помилкового висновку.

Р.С. Белкін, Н.І. Клименко і А.Ю. Краснобаєва дотримуються думки, що виникнення помилок експерта може бути зумовлено двома чинниками: об'єктивними умовами, тобто такими, що не залежать від експерта, і суб'єктивними, які полягають у способі мислення і діях експерта. Такий поділ є доволі умовним, адже суб'єктивні помилки самі мають об'єктивне підґрунтя [2; 3; 4].

Результати аналізу практики експертних підрозділів МВС України та Мін'юсту України свідчать, що помилкові висновки почеркознавчих експертиз трапляються доволі часто. Можливість виникнення помилок залежить від різних причин. Насамперед це складність самого об'єкта дослідження — почерку, який формується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, а також складність завдань, які вирішує експерт (тексти, виконані навмисно зміненим почерком, у незвичайних умовах; короткі тексти та підписи тощо). Правильне вирішення поставлених експерту завдань залежить від його інтелекту, зацікавленості, бажання займатися почеркознавчими дослідженнями, ставлення до роботи, досвіду, особистісних якостей, умов роботи.

З огляду на те, що висновок за результатами проведення почеркознавчих експертиз містить фактичні дані, які використовують для успішного розслідування злочину і судового розгляду кримінального провадження, експерт-почеркознавець має надати правильний по суті і достатньо науково обґрунтований висновок, що залежить від правильного виявлення та ретельного вивчення ознак почерку і підпису, їх належної оцінки та зарахування до ідентифікаційної сукупності, яка є основою висновку експерта під час вирішення ідентифікаційних завдань. Так, при виявленні та вивченні ознак почерку експерт має враховувати їх стійкість, частоту зустрічальності, взаємозалежність і варіаційність. Виявлені ознаки слід проаналізувати, з'ясувати ідентифікаційне значення кожної із них і лише після цього використовувати у порівняльному дослідженні.

Проте, як свідчить практика, трапляються висновки, які не завжди відповідають цим вимогам. Експертні помилки під час проведення судово-почеркознавчих досліджень, як правило, пов'язані з недоліками методичного характеру, які стосуються виділення та оцінки ідентифікаційних ознак почерку та підпису, а також використання порівняльного матеріалу у недостатній кількості та неналежної якості.

Крім цього, найчастішими причинами необґрунтованих висновків (зокрема, при дослідженні звичайного (незміненого) почерку) є невміння виявляти, вивчати та оцінювати ідентифікаційні ознаки почерку.

Оцінку ознак проводять на всіх етапах дослідження, але найбільшої складності вона набуває після порівняльного дослідження, тобто після того, як будуть вста-

новлені збіги та розбіжності ознак почерку. На цій стадії експерт остаточно з'ясує ідентифікаційну значущість виявлених ознак і всіх їх варіацій і залежно від результатів оцінювання формулює свій висновок.

У разі формулювання позитивного висновку експерт долучає до сукупності суттєві ознаки, що збігаються і завдяки яким сукупність стає індивідуальною (неповторною у почерках різних осіб), а у разі формулювання негативного висновку — стійкі ознаки, що розрізняються і свідчать про іншу систему рухів під час виконання досліджуваного тексту, порівняно з навичкою особи, зразки почерку якої надано для порівняння.

Основними недоліками під час дослідження такого виду об'єктів є:

- виявлення у досліджуваному почерку лише таких ознак, що збігаються, або лише таких, що розрізняються, за наявності і тих, і інших;
- неправильна оцінка ознак, що призводить до того, що ознаки, які розрізняються, оцінюють як такі, що збігаються (особливо характерно для випадку виявлення кількох варіантів ознак почерку без урахування частоти зустрічальності варіантів ознак);
- невиявлення розбіжностей ознак, які мають місце у порівнюваних об'єктах, або виявлення їх у неповному обсязі;
- неврахування малої інформативності ознак, що збігаються;
- неврахування характеру прояву ознак, що збігаються, тобто їх приблизності.

Такі ознаки оцінюються як варіанти, які не проявилися у почерку особи, зі зразками якої проводиться порівняння (а насправді вони є ознаками почерку іншої особи), при цьому не звертається увага на те, що збіги є лише частковими, тобто проявляються у буквах, які суттєво розрізняються за іншими ознаками [5, с. 252].

Негативним чинником є те, що не завжди точно визначається завдання дослідження. Водночас у процесі огляду та вивчення досліджуваного об'єкта слід з'ясувати, чи виконаний весь текст однією особою та чи можна розглядати його як єдиний почерковий матеріал тощо.

Особливі труднощі, як відомо, викликає дослідження схожих почерків, адже при цьому завжди виокремлюють певні сукупності ознак, що збігаються, і стійких ознак, що розрізняються, які експерт має правильно оцінити. Під час дослідження схожих почерків слід звертати увагу на виявлення всіх збігів і розбіжностей, а також (що особливо важливо) на різну частоту зустрічальності окремих варіантів ознак, що збігаються. Іноді експерти не в повному обсязі виявляють ознаки, що збігаються, і такі, що розрізняються, не звертаючи увагу на різну частоту зустрічальності варіантів ознак, що збігаються, і тому неправильно оцінюють встановлені ознаки, що призводить до необґрунтованих висновків.

Під час дослідження зміненого почерку необґрунтовані висновки, як свідчить практика, можуть бути зумовлені тим, що деякі експерти слабко орієнтуються в ознаках незвичайного виконання рукописів (підписів), а також у питанні щодо ступеня і характеру виразності змін, які при цьому настали. Водночас будь-яка зміна почерку (навмисна чи ненавмисна) пов'язана зі зміною навичок письма і призводить до зміни ознак почерку. Ступінь і характер змін, що настали, залежать від різних чинників, які впливають на почерк (навмисне викривлення, наслідування, психічний стан, хвороба, незвична поза при письмі тощо), і можуть проявлятися по-різному.

Відомо, що ознаками зниженої координації рухів є звивистість, зломи штрихів, нестійкість розміру, розгону, нахилу, зв'язності, нерівномірність розташування

тощо. Вони різняться за ступенем і характером виразності залежно від причини, яка діє на почерк, і особливостей почерку певної особи (виробленість, будова), наприклад, у текстах, виконаних незвичною до письма (лівою) рукою, або в незручній позі спостерігається розлад (зниження) координації, але ступінь і характер виразності цих ознак різні. Досліджуючи такі почерки, експерт має добре орієнтуватися в ознаках незвичайного виконання, у ступені та характері їх виразності залежно від чинників і особливостей почерку певної особи [5; 6].

Під час дослідження підписів зазвичай мають місце ті самі недоліки, що й під час дослідження почерку:

- виявляють не всі ознаки, наявні у підписі, а лише їх частину;
- не встановлюють факт незвичайного виконання підпису;
- ознаки порушеної координації рухів, притаманні особам похилого і старечого віку, оцінюють іноді як ознаки уповільненості рухів, властиві неавтентичним підписам.

Загалом підпис є найскладнішим почерковим об'єктом, що зумовлено обмеженим об'ємом почеркової інформації, яка міститься у підписі, варіаційністю ознак у зразках, складністю однозначної оцінки виявлених збігів і розбіжностей ознак, невиразністю ознак незвичайного виконання.

Так, експерти не завжди встановлюють ознаки незвичайного виконання підписів, іноді надають їм однобічне пояснення, особливо у випадках їх слабкої виразності. Виявляючи ознаки незвичайності, вони іноді не перевіряють їх наявність у зразках, через що появу цих ознак неправильно пов'язують з фактом наслідування.

Трапляються випадки, коли (судячи з описання ознак у тексті висновку) ідентифікаційні ознаки, які відобразилися у підписах, експерти вивчають непослідовно і не в повному обсязі, що не дозволяє виявити не лише помітні збіги і розбіжності ознак, але й усі сполучення окремих ознак. Проте повне дослідження виявлених ознак у їх сукупності дає змогу отримати більш цінну інформацію ніж та, яку отримують у результаті вивчення окремо взятих ознак.

Іноді експерти припускаються помилок методичного характеру як щодо виявлення ідентифікаційних ознак, так і щодо відображення їх у висновку. Крім того, вони долучають до сукупності малоінформативні ознаки у невеликій кількості, не враховують приблизність збігів.

Суттєві недоліки трапляються і під час дослідження підписів, виконаних з наслідуванням. Зазвичай у таких підписах спостерігається зовнішня схожість (збіги транскрипції, загальних ознак, найбільш помітних окремих ознак), певне зниження координації рухів, уповільнення темпу письма і стійкі розбіжності окремих ознак. Основним завданням експерта за таких умов є визначення ознак наслідування.

Найскладніше вирішувати завдання почеркознавчої експертизи у випадку малого обсягу графічної інформації, зумовленого коротким записом (підписом). У такому випадку оцінка ознак ускладнена через неможливість прослідкувати стійкість ознаки, її варіаційність. Іноді неправильно визначають інформативність почеркового матеріалу, який містить об'єкт, особливо коли йдеться про встановлення виконавця неавтентичного підпису. Зазвичай експерти обмежуються фразою: «Підписи прості, короткі, а тому не містять достатньої кількості почеркового матеріалу». Однак у багатьох випадках завдання можна вирішити. З огляду на складність виявлення індивідуального комплексу ознак дослідження слід проводити не лише щодо

окремих букв і ознак, але й за формою рухів у зв'язках між буквами, тобто використовувати так звані інтегративні ознаки [5; 6].

Слід завжди пам'ятати, що почерк, попри певну стійкість, може зазнавати змін. Це залежить від багатьох чинників:

- зміни зовнішньої обстановки письма (незвична поза, незвичний матеріал письма, незвичайний писальний прилад);
- зміни внутрішнього стану (сп'яніння, погіршення зору, вікові зміни, захворювання);
- незвичні для виконавця завдання (установка на незвичне повільне письмо або швидке письмо), а також намір змінити почерк з метою маскування (наслідування, письмо лівою рукою тощо).

Отже, велике значення мають зразки почерку і підписів, які надають для дослідження. Обов'язковою вимогою під час проведення експертизи є наявність достатньої кількості зразків і головне — їх достовірність, адже наявність недостовірних зразків часом призводить до грубої експертної помилки. Особливо небезпечним є проведення дослідження лише за експериментальними зразками. У цьому випадку важко прослідкувати стійкість ознак почерку у зразках та всі можливості почерку передбачуваного виконавця. Як правило, відображають один варіант почерку або підпису. Під час отримання експериментальних зразків слід враховувати і навмисну зміну почерку. Крім того, наявність у розпорядженні експерта лише експериментальних зразків почерку і підпису не дає змоги з'ясувати, як саме писала особа у момент виконання досліджуваного об'єкта. Як результат, це може стати причиною помилки.

Також трапляються помилки під час обґрунтування ймовірного висновку (як і будь-який інший, він має бути правильно обґрунтований, інакше знижується його доказове значення). Якщо експерт доходить до позитивного ймовірного висновку попри наявність певних розбіжностей, то, формулюючи його, потрібно хоча б у ймовірній формі пояснити, чому ознаки, які формально суперечать висновку, не впливають на вирішення питання. А якщо появу розбіжностей не вдається пояснити, експерт має дійти висновку про неможливість вирішення питання по суті.

Таким чином, від помилок під час проведення почеркознавчих досліджень не застрахований жоден експерт. Як впливає із зазначеного, причин цьому доволі багато, проте ситуація може суттєво поліпшитися за умов зведення до мінімуму бодай суб'єктивних чинників виникнення помилок.

Список використаної літератури

1. *Абрамова В.М.* Поняття помилки судового експерта / В.М. Абрамова // Вісник Академії правових наук. — Харків : Право, 2002. — № 3 (30). — С. 172—179.
2. *Белкин Р.С.* Понятие экспертных ошибок и их классификация / Р.С. Белкин, А.К. Педенчук // Общетеоретические, правовые и организационные основы судебной экспертизы : сб. науч. трудов. — М. : ВНИИСЭ, 1987. — С. 59—66.
3. *Грановский Г.Л.* Природа, причины экспертных ошибок и пути их устранения / Г.Л. Грановский // Новые разработки и дискуссионные проблемы теории и практики судебной экспертизы. — 1983. — Вып. 2. — С. 1—9.
4. *Клименко Н.И.* Экспертные ошибки и их причины / Н.И. Клименко // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1988. — Вып. 37. — С. 35—38.
5. *Меленевская З.С.* Причины различной оценки признаков при производстве первич-

ной и повторной почерковедческих экспертиз / З.С. Меленевская // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1973. — Вып. 10. — С. 251—256.

6. *Меленевська З.С.* Судово-почеркознавча експертиза : навч.-метод. посіб. / Меленевська З.С., Свобода Є.Ю., Шаботенко А.І. ; за заг. ред. І.П. Красюка. — К. : Укр. центр духов. культури, 2007. — 280 с.